

CARINA KAPTEYN

Nadere Reformatie in

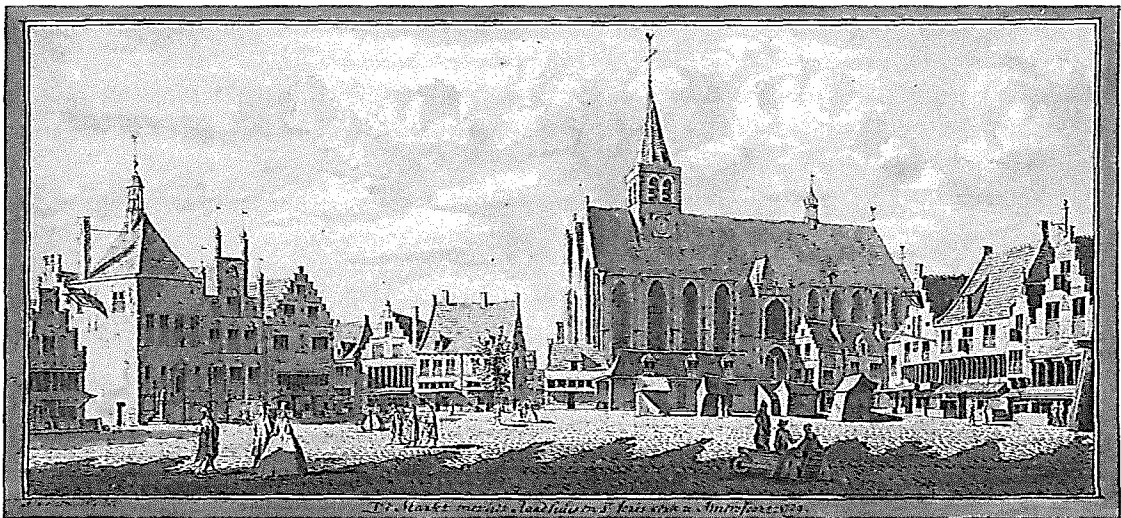
Amersfoort?

Geloofsleven binnen en
buiten de gereformeerde kerk
1630–1650

De Synode van Dordrecht beëindigde in 1619 een zware theologische strijd, die vooral over de *uitverkiezing* ging. Kiest de mens voor geloof in God of heeft God hem al tevoren gekozen? De tweede, meer orthodoxe visie won; dit legde grote beperkingen op aan de religieuze vrijheid in de gereformeerde kerk. De besluiten van 1619 werden echter niet zomaar door alle gelovigen overgenomen; dat kostte in de ene plaats enige strijd en in de andere zelfs veel. Bovendien vonden velen dat de synode nog niet ver genoeg ging; zij wilden *nader reformeren*. Deze nóg strakkere lijn wordt vaak de Nadere Reformatie genoemd. Wat waren de gevolgen van deze ontwikkelingen in Amersfoort in de periode 1630 tot 1650? Waren de sporen van de nieuwe lijn hier al duidelijk merkbaar of week deze stad af van de hoofdstroom?¹

Abraham de Haen maakte rond 1730 deze aquarel, één van de oudste afbeeldingen van de Sint-Joriskerk (Museum Flehite 1000-295).

¹ Dit artikel is een bewerking van M.C. Kapteyn, *Gereformeerd Amersfoort. Een studie naar het gereformeerde gehalte van Amersfoort in het tweede kwart van de zeventiende eeuw* (afstudeerscriptie TU Kampen 2003),

aanwezig in de bibliotheek van Archief Eemland. Ik dank Gerard Raven en Hans Smit voor hun belangrijke aanvullingen en verbeteringen.

De periode 1630-1650 is bewust gekozen. Allereerst zijn de akten van de gereformeerde kerkenraad beschikbaar vanaf december 1630. Ook is het onderzoek te zien als een voortzetting van dat van Hans Smit.² Het einde van de periode is om bron-technische redenen gelegd bij 1653. Dat is kort na de Grote Vergadering van 1651, waar de resultaten van de synode van Dordrecht werden bevestigd.

In dit artikel zal ik eerst de achtergronden schetsen van gereformeerd Amersfoort begin 17^e eeuw. Daarna geef ik weer wat ik heb ontdekt over de kerkelijke tuchttoefening. Dan volgen beheer en onderwijs, waarbij ook de relatie van de kerkenraad met het stadsbestuur in beeld komt. Tenslotte maak ik de balans op. In de bijlagen zijn de ambtsdragers uit de bestudeerde periode opgesomd.

De organisatie van de gereformeerde kerk in Amersfoort

Sinds de Hervorming van 1579-1580 heeft Amersfoort twee gereformeerde kerken: de Sint-Joriskerk of Grote Kerk aan de Hof en de inmiddels verdwenen Onze-Lieve-Vrouwekapel of Kleine Kerk aan het Lieve-Vrouwekerkhof. Zondagsmorgens kerkt men in de Joris, 's middags in de kapel, die overigens het formaat van een kerk heeft.

De kerkenraad bestaat in de periode 1630-1650 uit predikanten, ouderlingen en bij belangrijke beslissingen ook diakenen. Vanaf 6 juni 1631 zitten twaalf ambtsdragers in de kerkenraad. Uit de verslagen is af te leiden dat elk jaar in juni drie ouderlingen en drie diakenen aftreden, zodat de zittingsduur voor hen uitkomt op twee jaar. Nieuwe leden worden *vercooren* door middel van een stemming. Soms met 'pluraliteit van stemmen' of met 'de meeste stemmen';³ meestal ontbreekt echter de uitslag. Ouderlingen en diakenen kunnen meermalen verkozen worden, wel met minimaal één zittingsduur ertussen. Hierbij komt ook een wisseling van het ambt voor. Magistraat en

schepenen zijn regelmatig in de kerkenraad vertegenwoordigd; zij zijn met name vaak in de functie van ouderling te vinden. Van de 28 ouderlingen in de bestudeerde periode zijn er zeker achttien tevens stadsbestuurder, vaak ook gelijktijdig (zie bijlage II).

De meerdere vergaderingen worden gevormd door de classes en de provinciale synode. Pas in 1619 is de classis Amerfoort opgericht. Ze vergadert vier keer per jaar. Niet elke gemeente uit de regio vaardigt naast de predikant ook een ouderling af: Amersfoort wel, de dorpen zelden, Bunschoten meestal wel. De classis wordt voorgezeten door een ad hoc gekozen *praeses*, *assessor* en *scriba* (voorzitter, tweede voorzitter en secretaris). Dit zijn altijd predikanten. Amersfoort is vaak in deze functies vertegenwoordigd; deze *deputati classis* blijven in functie tot de volgende vergadering.

Naast de classis vergadert de provinciale synode één keer per jaar, met toestemming van de overheid. Vertegenwoordigers vanuit de classes worden naar deze vergadering gestuurd. Ook zijn er twee *commissarissen politiek* aanwezig, (de officiële vertegenwoordigers van de raad in de kerkenraad. De provinciale synode stimuleert en coördineert, bewaakt de 'zuivere leer' en de reglementen en lost problemen van classes en gemeenten op.⁴

De predikanten

De meeste invloed op de geloofsbeleving van de gereformeerden hebben ongetwijfeld de predikanten, ook in Amersfoort. Zij houden de gemeente keer op keer in hun preken, catechese en visitaties de juiste manier van geloven voor en hebben veel gezag in de kerkenraad en de hogere vergaderingen. De dominees laten de gezamenlijke stem van de gereformeerde kerk horen, die bij-

² Smit, 'Reformatie'. ³ Archief Hervormde Gemeente Amersfoort (hierna AHG), inv. nr. 1, 1633-1653. ⁴ Zandbergen, *Inventaris*, 10-11.

De oudste bekende afbeelding van een Amersfoortse predikant is die van Gerbrandus van Leeuwen (1675-1678). Gravure door E.R. Edelinck met een vers van J. van Beuningen (Museum Flehite 1002-145).

voorbeeld te ontdekken is in de eisen gesteld tijdens de beroepingsprocedures. Maar zij leggen ook nadruk op bepaalde zaken vanuit een persoonlijke voorkeur.

In 1630 zijn er drie predikanten in Amersfoort actief: Arnoldus Oortcampius, Antonius van Haringhoeck en Otto Zaunschlifer. In 1633 wordt Haringhoeck beroepen naar Amsterdam. Er worden twee predikanten gehoord om zijn plaats op te vullen en na 'onderlinge communicatio en rijpe deliberatio' wordt de toestemming van de magistraat gevraagd en verkregen om dominee Johannes Karskis uit Kockengen te beroepen. Hij wordt bevestigd op 29 maart. Op 7 april volgen de kerkelijke en classicale testimonia hem naar Amersfoort.

De stad krijgt verschillende malen te maken met dit soort gebeurtenissen. In de periode 1630-'40 zijn er vier wisselingen en in 1646-'53 zeven.

De procedures staan duidelijk opgetekend in de kerkenraadsakten. In alle gevallen wordt meermalen overleg gevoerd met de magistraat, die hierin grote invloed heeft. Dat begint met de vraag om toestemming voor het opvullen van de vacante plek. Vervolgens gaat een kleine groep vertegenwoordigers vanuit kerkenraad en magistraat de predikanten horen in hun eigen plaats. Daarna wordt een aantal predikanten verzocht om hun welsprekende gaven in Amersfoort te laten horen. Wanneer dit bevalt, volgt het beroep. Een predikant en een ouderling komen dat nog verdedigen in de kerkenraad van de desbetreffende plaats. Soms wordt hierbij meteen een advies meegegeven over het vervullen van de vacature die daar zal ontstaan. De uiteindelijke toestemming moet worden gegeven door beide betrokken kerkenraden, magistraten en classes.

De Amersfoortse procedures verschillen echter ook hier en daar. In 1633 worden er twee namen van predikanten voorgelegd aan de magistraat, in 1636 drie. In 1650 worden er zes genomineerd, drie voorgesteld aan de magistraat, één toegevoegd door de magistraat, maar er worden er maar twee gehoord voordat een finaal beroep wordt uitgebracht. Een jaar later zijn er drie uit zes genomineerd, maar wordt er maar één gehoord die ook wordt beroepen. In 1652 worden er zes genomineerd, die ook allen gehoord worden.

De partijen hechten belang aan een volledig verslag van het beroepingswerk. De nadruk ligt hierbij op de motivaties. In het algemeen willen kerkenraad en magistraat ervaren krachten. In 1633 worden ook expliciet de eisen genoemd van een goede stem en uitspraak.

Theologische achtergrond van de predikanten

Het onderzoek naar de achtergrond van de predikanten verliep moeizaam. Er zijn weinig tot geen *microstoria* (biografische gegevens) achtergelaten. Zaunschlifer heeft zijn *Afscheydpredikatie gedaen*

Het interieur van de Sint-Joriskerk naar het koor in het oosten. De kansel dateert van 1659, maar de voorganger zal op dezelfde plaats hebben gezeten. Het doophek is gebouwd in 1674 (foto Gerard Raven).

tot Amersfoort op Paesch-maendagh den 30 maart 1646⁵ vermoedelijk laten drukken, maar een exemplaar is niet gevonden. Hij heeft het *stichtelijck tractaat*⁶ de *Anatomie des Misse* van P. du Moulin (1636) vertaald. Verder heeft hij een *liber amoricum* (vriendenboek) nagelaten, waarin opvallend veel handtekeningen staan van Duitse voorname mannen.⁷ Casparus Carpentier schreef een meditatie bij de dood van zijn schoonvader Petrus Wassenburg.⁸ Eerder had Wassenburg een

geschrift uitgegeven waarin een vers van Casparus was opgenomen.⁹

Verder biografisch onderzoek is beperkt gebleven. Vastgesteld kan worden dat de herkomst van de predikanten zeer divers is. De predikanten zijn afkomstig uit de Nederlanden, op één na. In de periode 1630-1650 waren de voorgaande standplaatsen van de beroepen predikanten Bunschoten, Capelle, Kockengen, Frankenthal (Duitsland), Nijkerk, Oudewater, De Rijp, Schermerhorn, Sliedrecht en Veenendaal. Drie van deze plaatsen liggen in het gewest Utrecht, de rest in Holland (op twee na). De vertrekkende predikanten gaan naar Alkmaar, Amsterdam (drie keer), Gouda en Groningen. Vier predikanten vinden in Amersfoort zijn laatste rustplaats.

De opleiding tot predikant hebben zij, zover te achterhalen, gevolgd in Heidelberg, Leiden en Franeker. Opvallend detail is dat bij de oprichting van de universiteit in Leiden die van Heidelberg en Genève als voorbeeld zijn gebruikt. Zaun-schlifer volgt zijn opleiding in Heidelberg, vlak bij zijn geboorteplaats. Voor Godefridus de Pauw uit Baarn komt de omzetting van de Illustre School te Utrecht in een universiteit (1636) net te laat. Hij is dan al uitgeweken naar Leiden. Geen enkele Amersfoortse predikant heeft de broeierige sfeer van de Nadere Reformatie in Utrecht via de opleiding meegekregen.

Drie predikanten hebben in Leiden gestudeerd. Daar streden de hoogleraren Arminius en Gomarus over de eerder genoemde leerverschillen. De Nationale Synode van Dordrecht koos definitief voor de opvatting van Gomarus. Hier vinden we mogelijk een gedeeltelijke verklaring voor de nogal strenge houding van de Amers-

5 Molhuysen e.a., *NNBW* III, k. 1508. 6 Het Utrechts Archief (hierna: HUA), Archief van de Hervormde Classis Amersfoort, inv.nr. 1, 20 aug. 1639. 7 Molhuysen e.a., *NNBW* III, k. 1508. 8 "Meditatie over de Hemelvaart Eliae

bij den dood van Petrus Wassenburgh", zoals vermeld in Molhuysen e.a., *NNBW* II, k. 229. 9 Petrus Wassenburgh, *Het dansfeest der dochteren Silo* (z.p. 1641), zoals vermeld in Molhuysen, *NNBW* II, k.229.

foortse predikanten. Zij hebben de debatten in Leiden van dichtbij meegemaakt en hierin hun eigen mening gevormd. De magistraat van Amersfoort heeft juist een open houding ten opzichte van de Remonstranten, de vrijzinniger volgelingen van Arminius. De Raad bekijkt de geschillen meer van een afstand en vindt orde en rust belangrijker dan theologie. Geen wonder, in een stad waar het katholicisme en het remonstrantisme een opvallend sterke aanhang hebben behouden!

Ook is er een verschil in financiering van de studie. Aan de ene kant van het spectrum vinden

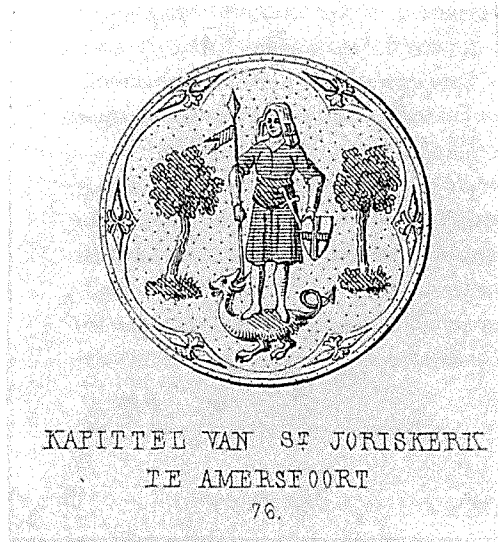
we Carpentier, op kosten van zijn vermogende familie studierend. Aan de andere kant De Pauw uit Nijkerk. Otto Zaunslifer treffen we in het midden aan: financiële hulp van het gewest Holland en uiteindelijk op eigen kosten studierend.¹⁰

Eén van de invloedrijkste predikanten is ongetwijfeld Zaunslifer. In 1620 was hij hulpprediker geworden in de Nederlandse kerk te Frankenthal. Door de Dertigjarige Oorlog vertrekt hij in 1630 naar Amersfoort. Steeds blijft hij ijveren voor kerkelijke ondersteuning van de Palts en de universi-

¹⁰ Molhuysen, *NNBW* II, k.299 en III, k.1508.

Kist van de Sint-Joriskerk (Museum Flehite, resp. Td 50, 1921-004 en Ib 21).

Zegels van de Sint-Joriskerk (Museum Flehite, resp. Td 50, 1921-004 en Ib 21).

teit te Herborn. Van Lieburg noemt hem een 'voorbeeld van versterking van het Duitse element in ons predikantenkorps'.¹¹ Na 1630 houdt Zaunschlifer zich zoals gemeld bezig met het vertalen van de *Anatomie de la Messe*, uit de hoek van de gereformeerde orthodoxie. In 1646 vertrekt hij naar Groningen, beroepen vanwege 'zijn leeftijd, geleerdheid en ware remonstrantse religie'.¹² Hierbij moeten we niet denken aan een remonstrant, maar aan iemand die voor zijn ware gereformeerde geloof staat, aan een contra-remonstrant. Hij is, gestorven op 3 oktober 1678, 83 jaar oud.

Ouderlingen en diakenen

Op de vergadering van de classis van 10 juli 1645 is de Amersfoortse predikant Casparus Carpentier voor het eerst aanwezig. Hij krijgt de laatste plaats aangewezen. Ouderling Johan Karreman voelt zich bezwaard om op een hogere plaats dan de predikant te zitten en maakt hier bezwaar tegen. Hij wil zijn plaats wel afstaan. Dit wordt echter

door de andere leden van de classis afwezen.¹³ Amersfoort is dus naast predikanten ook vertegenwoordigd door een ouderling. Ook de classikale gewoonte om mensen een bepaalde plaats toe te wijzen op grond van hun zittingsduur is herkenbaar. Het bezwaar van Karreman is een opvallende uitzondering in Amersfoort. Over mogelijke standsverschillen tussen de predikant en de rest van de stadsgenoten horen wij verder niets. Blijkbaar leveren de besluiten van Dordrecht over de gelijkwaardigheid van de ambten in het algemeen in Amersfoort geen problemen op.

Karreman is vermoedelijk geboren in Gladbach,¹⁴ al is er al eerder een Amersfoortse regentenfamilie van die naam. Ook immigrant Carel Chaudron komt in de kerkenraad, een vluchteling uit Sint-Winoksbergen en meester-slotenmaker.

¹¹ Van Lieburg, *Profeten*, 227. ¹² HUA, Archief van de classis Amersfoort, inv.nr. 1, 19 jan 1646. ¹³ Ibidem, 10 juli 1645. ¹⁴ Smit, 'Reformatie', 246.

Net als de predikant Zaunschlifer. Een buitenlandse afkomst is de kerkenraad van Amersfoort bijna een aanbeveling: dit zijn religieuze vluchtelingen van behoorlijke komaf.

Veel ouderlingen en diakenen worden herkozen, in hetzelfde of het andere ambt. Chaudron is een uitzondering. Niet alleen wat betreft zijn vele ambtstermijnen,¹⁵ maar ook door zijn benoeming tot ziekentrooster (op 31 maart 1634).

Verschillende ambtsdragers zitten zoals gemeld ook in de magistraat. Dat verloopt meestal via het vervullen van een ambt en niet door de aanwezigheid van commissarissen-politiek. Burgemeester Steven Cotenberg is zo'n voorbeeld. Hij is al in 1621 lid van de gereformeerde kerk en woont in de wijk Breul (rond de Breestraat; de stad bestond uit drie wijken). Ook schepenen Willem van Duverden en Hendrik Both zijn leden van de kerkenraad. Beiden gaan in 1623 nog maar soms ter kerke en doen pas in 1625 en 1630 belijdenis. Negen jaar later worden zij respectievelijk diaken en ouderling.

Een steekje laten vallen...

Dat ambtsdragers ook maar gewone mensen zijn, blijkt uit de zaak van oud-diaken Jan Rijksz en zijn vrouw Grietgen Jans (ik kom daar nog op terug). De kerkenraad besluit in september 1636 het echtpaar van het avondmaal af te houden. De zaak loopt hoog op en komt zelfs voor de classis. Wanneer deze na jaren uit de boeken verdwijnt lijkt een oplossing nog niet gevonden. Jan Rijksz wordt nooit meer ambtsdrager.

Ook meervoudig ouderling Dirk Camp is niet altijd even correct. In 1637 wordt hij meermaals ter vergadering geroepen, maar komt niet opdagen. Mede door zijn gedrag besluit de kerkenraad daarna een boete in te stellen voor laatkomers en wegblijvers zonder goede redenen.¹⁶ Afgezien van een boete heeft zijn gedrag geen gevolgen. Hij wordt in de volgende jaren meermalen afgevaardigd naar de classis.

Tafel en stoelen afkomstig uit de chirurgiekskamer van de Sint-Joriskerk (Museum Flehite Td 25)

Diakonessen

In Amersfoort zijn naast de ouderlingen en diakenen ook diakonessen actief, ook wel *sieckmoeders* genoemd. Officieel zijn zij geen ambtsdragers. Voor het eerst wordt hun aanwezigheid vermeld in de rekeningen van de diakonie in de periode 1610-1617. Ze bieden soms hulp bij kraamvrouwen, maar meestal aan zieken. Ook helpen zij bij de uitdeling aan de armen. Voor de functie van diakones worden niet de minste dames verkozen. Vaak zijn hun echtgenoten actief in de magistraat, kerkenraad of andere belangrijke besturen. Ook aanzienlijke weduwen wordt zo de mogelijkheid geboden een zinvolle levensvervulling te vinden. Op 8 mei 1634 wordt een diakones uit haar werk ontslagen vanwege haar hoge ouderdom; mogelijk zit er dus een leeftijdsgrens of mobiliteitsgrens aan de func-

¹⁵ Diaken in de periode 1613-15; ouderling in 1620/21, 1623/4, 1627/8 en 1631/3. ¹⁶ AHG, inv.nr. 1, 5 en 9 nov 1639.

TABEL 1. TUCHTGEVALLEN NAAR AARD EN AANTAL IN DE PERIODE 1631-1653

Jaartal	Leertucht (geref.)	Leertucht (overige)	Natuurlijke leven	Huwelijk en gezin	Sexualiteit	Handel en beroep	Totaal
1631	2	1	2	1	1	-	7
1632	1	-	-	-	-	-	1
1633	3	2	2	-	1	1	9
1634	-	-	1	2	-	-	3
1635	1	-	1	1	-	2	5
1636	-	-	1	4	-	-	5
1637	-	-	-	2	-	1	3
1638	-	1	-	1	1	-	3
1639	-	3	-	1	1	-	5
Dec.							
1646	-	-	2	-	-	1	3
1647	2	1	3	-	1	-	7
1648	2	-	1	-	2	-	5
1649	1	-	1	-	-	1	3
1650	-	1	1	2	-	-	4
1651	1	-	-	-	-	1	2
1652	-	-	1	-	2	-	3
1653	-	-	1	-	-	-	1
	13	9	17	14	9	7	69

tie. In de bestudeerde periode 1630-1650 dienen ongeveer drie diakonessen tegelijk per jaar.¹⁷ Door de aanduidingen ‘de weduwe van ...’,

‘huisvrouw van ...’ en het noemen van voornamen is het precieze aantal moeilijk vast te stellen.

Tuchtzaken: een soepel beleid

De kerkenraad heeft het druk met zaken die zich zowel binnen als buiten de muren en uren van de kerk afspeelen. Eerst wordt de blik naar binnen gedraaid. De ‘instandhouding van de gemeenschap’¹⁸ is het belangrijkste streven van de raad. Opzicht en tucht vormen een complexe zaak. Niet alleen door de nogal verschillende categorieën maar ook vanwege de vele vormen en sancties.

Het eerste niveau van opzicht houdt de kerkenraad over zichzelf: is er iemand door zonde misschien niet waardig om aan te gaan aan het

avondmaal? De *censura morum* komt zo in juli en december 1633, april en september 1634 en 28 juni 1635 aan de orde. De enige keer dat een diaken vermanend wordt toegesproken is op 27 september 1634. Na 1635 lijkt de *censura* niet meer gehouden te worden of nodig te zijn.

Voor opzicht over de overige gemeenteleden dient de *visitatie* (huisbezoek). De landelijke regels luiden dat vóór iedere avondmaalsviering onderzoek en beproeving herhaald dient te worden.¹⁹ Die worden in Amersfoort niet gehaald. Soms wordt er een aantal bezoeken afgelegd, maar nooit gekoppeld aan de maaltijd. De meeste ‘tuchtzaken’ zijn individuele gevallen, die op een of andere wijze onder aandacht van de kerkenraad zijn gekomen.

¹⁷ Volgens AHG, 19 jul 1632 zijn het er vier. ¹⁸ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 203. ¹⁹ Ibidem, 196.

Om praktische redenen heb ik hier de jaren 1631-1653 gekozen. Dan vinden in totaal 75 tuchtzaken plaats. In de eerste negen jaar 43 gevallen en in de laatste acht jaren 32. Over de tussenliggende periode van 1640-1646 zijn geen uitspraken te doen door het mysterieuze ontbreken van de kerkenraadsakten. Precieze gegevens over het aantal gemeenteleden in de gehele periode zijn niet te achterhalen; wel is duidelijk dat in de eerste helft van de zeventiende eeuw de bevolking gegroeid is.²⁰ Het aantal tuchtzaken is echter redelijk gelijk gebleven. (Tabel 1)

Voor een onderverdeling van de zaken is in grote lijnen gebruik gemaakt van de indeling door Van Lieburg betreffende Utrecht (en indirect van Schilling).²¹ Mijn onderzoek overlapt dat van Van Lieburg in tijd. Ook het feit dat Amersfoort de tweede stad van het gewest is, maakt een vergelijking tussen beide steden interessant.

De categorieën zijn: gereformeerde leertucht, overige leertucht, natuurlijk leven, huwelijk en gezin, sexualiteit, handel en beroep, schending van de rechtsorde en een kleine restgroep. De toelichting volgt na de tabel. In mijn onderzoek komt schending van de rechtsorde niet voor; deze is daarom buiten beschouwing gelaten. Sommige tuchtzaken duren jaren en zijn te rekenen onder meer categorieën. Het belangrijkste bezwaar van de kerkenraad is dan als uitgangspunt genomen. Plaatsing in de tijd is gebeurd aan de hand van eerste verschijning in de kerkenraadsakten. Er blijven zes onduidelijke tuchtzaken over. Soms wordt alleen vermeld dat het betreffende lidmaat afgehouden of weer toegelaten is. Ook de slechte staat van de stukken is debet aan deze onduidelijkheid.

1 De gereformeerde leertucht

Hieronder worden die zaken gerekend waarbij de gemeenteleden worstelden met het ware geloof, zonder direct aan een ander kerkgenootschap te denken. Ook verplicht bijscholen in de leer is

onder deze categorie geplaatst.

De aandacht voor de leer is met gemiddeld drie gevallen per jaar niet groot te noemen. Op 7 april 1631 melden jonker Hans Berendsz Woltzogen uit Oostenrijk en zijn huisvrouw, de als *vrije vrouwe* geboren Sophia Woltzogine, zich bij de kerkenraad om onderricht over de predestinatie. Het is de enige keer waarbij het initiatief omtrent een theologisch onderwerp bij lidmaten ligt. Hans wordt later nog tweemaal ouderling. Tot 1640 betreft het verder zaken aangespannen door de kerkenraad omtrent verminderde kerkgang. Na 1646 besteedt de raad ook aandacht aan de orde tijdens de kerkdiensten en het nauwkeurig bijhouden van de doop- en trouwboeken.

2 De overige leertucht

Dit betreft een mogelijke overgang naar een ander kerkgenootschap. De kerkenraad blijkt niet veel zorg te hebben over de vele andere religies in Amersfoort: dopersen, roomsen, remonstranten en enkele sekten. In de periode 1631-1653 gaan negen tuchtzaken hierover. In 1633 blijkt dat remonstrantse opvattingen nog onder de kerkenraadsleden aanwezig zijn. Diaken Jacques van Hecke moet meermaals bevolen worden de *Akte van Silentie* te tekenen, waarmee hij het remonstrantse gedachtegoed zou afzweren. Hoewel hij dit weigert, blijft hij in actieve dienst. Even probeert hij de kerkenraad voor de classis te dagen, maar het blijft bij een dreiging. Of hij uiteindelijk ook de akte heeft getekend is onbekend.

De overige zaken betreffen afglijders naar het *pausdom*. Het al dan niet bewust bezoeken van een *paapse* dienst en het katholiek laten dopen van een kind dwingen de kerkenraad tot actie. Deze wordt echter ook al bezorgd als iemand vóór het Sint-Aagtenklooster blijft staan, waar de nonnen mogen blijven wonen tot hun dood (de laat-

²⁰ Smit, 'Reformatie', 247. ²¹ Van Lieburg, *Nadere Reformatie*, 78.

ste overlijdt in 1637). Er wordt bij de magistraat aangedrongen op wettelijke maatregelen om het katholicisme uit te bannen.

De regel is dat hier alleen zaken behandeld worden die Amersfoortse gemeenteleden betreffen. Een uitzondering is de zaak van Michiel Forrads.²² Officieel is hij lid van de Waalse kerk in Leiden, maar hij verblijft al langere tijd in de omgeving van Amersfoort. Mogelijk maakt hij deel uit van een legermacht, maar ook een bestaan als behoeftige onder bedeling van de diakonie kan niet worden uitgesloten. De kerkenraad van Amersfoort heeft in eerste instantie de taak op zich genomen om Forrads aan te spreken op zijn opvattingen, maar laat dit daarna over aan de Waalse kerkenraad te Leiden.

3 Het natuurlijke leven

Onder deze grootste categorie zijn bijna alle gevallen van levenstucht te rekenen. Van Lieburg geeft bij zijn omschrijving Galaten 5:19, 20 weer, waar allerlei 'werken des vleses' genoemd worden.²³ In de zeventien Amersfoortse gevallen gaat het merendeel om twistgevallen tussen verschillende partijen; verder hoererij en jongelui die tegen de wil van de ouders ingaan.

Zo'n uit de hand gelopen ruzie is bijvoorbeeld die van Willem Cornelisz en zijn vrouw Engeltjen Aarts met het echtpaar Berend Petersz.²⁴ De vrouwen hebben in eerste instantie ruzie gekregen, omdat de een iets lelijks zei over de man van de ander. Met het schudden van de handen vóór de kerkenraad wordt de zaak in september 1633 snel goed gemaakt. Het verhaal krijgt echter een staartje: een half jaar later blijkt Berend Petersz nog niet naar het Avondmaal te komen. Blijkbaar is de zaak uit de hand gelopen; om te voorkomen dat zijn naam gewist moet worden uit het leden-

bestand krijgt hij huisbezoek. Uiteindelijk wordt de zaak beslecht in een bijzondere vergadering. Berend verklaart 'met Godes hulp' aan de eerstvolgende maaltijd aan te zullen zitten.

Waarschijnlijk is dit ook het geval geweest. In deze zaak vallen zijn zelfonthouding en de lange duur daarvan op. Hij is de enige waarvan dit bekend is. Over de redenen kan alleen gestic worden; mogelijk vond hij de houding van de kerkenraad te zwak.

In de andere twistzaken is een reprimande van de kerkenraad of een bezoek van predikant en ouderling genoeg. De betrokkene doet schuldbelijdenis of toont berouw aan (een vertegenwoordiging van) de kerkenraad. Soms is de afhouding van de *maaltijd des Heeren* een eenmalige.

4 Huwelijk en gezin

In deze categorie horen veertien gevallen. Bij sommige zaken is het lastig of ze tot de tuchtcategorie huwelijk en gezin of die van de sexualiteit behoren. De problemen in huwelijk en gezin sloegen soms over tot onecht of andere sexuele uitpattingen.

De eerder genoemde oud-diaken Jan Rijksz en zijn vrouw maken het met hun ruzie wel heel bont.²⁵ Aan het einde van 1636 gaat het goed mis tussen hen. Dat jaar is voor de kerkenraad een 'rampjaar' met maar liefst vier zaken over kapotgelopen huwelijken. In de zaak tussen Jan en zijn vrouw zijn verschillende wrijvingspunten ontstaan: verdwenen goudstukken en een ring, de klap die Jan aan zijn vrouw gaf, een al te lang 'tijdelijk' inwonende nicht en het stiekem uitgeleende beddengoed. Kerkenraad, classis en magistraat bemoeien zich met de zaak. Ds De Pauw vraagt of men een man kan toelaten aan de Maaltijd van wie de vrouw niet thuis wil wonen, terwijl hij zelf

²² AHG, inv.nr. 1, 14 okt, 14 nov, 11 dec 1647. ²³ Van Lieburg, *Nadere Reformatie*, 81. ²⁴ AHG, inv.nr.1, 10 sept. 1633, 5 juli 1634, 13 febr. en 5 maart 1635. ²⁵ *Ibidem*, 1 en

19 sept., 10 okt., 5 en 29 nov. 1636, 17 april, 4, 7 en 12 juni, 10 juli, 28 aug., 11 sept., 5/6 nov. 1937 en 19 sept 1639.

onschuldig is. Blijkbaar loopt de zaak nog. De clasis laat deze zaak ter beoordeling van kerkenraad en predikant. Het is niet bekend of Jan die keer heeft deelgenomen aan het avondmaal. Op 19 september 1639 is de kerkenraad nog bezig met het oplossen van de zaak. Hierna volgt het hiaat in de akten van de kerkenraad. Mogelijk kent de zaak toch een goed einde. Het van latere datum toegevoegde 'vertrokken' achter de naam van Grietgen Jans en haar dochter in het lidmatenregister doet echter anders vermoeden.

5 Sexualiteit

In deze groep van negen gevallen komt met name de onecht naar voren. De betrokken personen waren niet altijd van dezelfde religie, streek of stad. Vaak wordt volstaan met de mededeling dat de zaak gesust is of horen we niets over de afloop.

Een opvallende uitzondering is Jacobina Grevensteyns. In 1632 meldt kapitein Skipper dat één van zijn soldaten samenleeft met haar. Hij zou thuis nog een vrouw en kind hebben en ook Jacobina is getrouwd. In 1635 blijkt zij weduwe te zijn geworden en verzoekt zij opnieuw te mogen trouwen. Na een duidelijke schuldbekentenis wordt dit toegestaan.²⁶

6 Handel en beroep

Onder deze categorie van zeven gevallen valt het vermaan aan de gasthuis- en weesmeesters over hun onchristelijke beheer van de tehuizen. Daarnaast de klacht van Margaretha Beck: haar man Jan Baptista is *tafelhouder* (lombard, houder van de bank van lening) en zij vindt dat geen passend beroep. De kerkenraad en haar man kunnen haar uiteindelijk overtuigen dat zij hierin moet berusten.²⁷ Een ander voorbeeld is de berisping van kerkmeester Hendrik van Estveld op 5 maart 1635; waarvoor is niet bekend. En dan is er nog een frauderende waardin aan Achter de Kamp op 11 december 1646.

Afsluitend kan vastgesteld worden dat de ker-

kenraad van Amersfoort over het algemeen vrij licht censureert. Definitieve afhoudingen van het Avondmaal ontbreken. Een verklaring hiervoor is te vinden in het ontbreken of kwijt geraakt zijn van een zwartboek in Amersfoort. De kerkenraad wil met zijn tucht proberen iedereen bij de gemeente te houden. Historicus Arie van Deursen: 'Het is een dienst aan alle ledematen ... Tucht moet vooral de zwakkeren en eenvoudigen in de gemeente te hulp komen ... Als de zwakke ledematen het al niet meer begrijpen, hoe zullen dan diegenen oordelen die buiten de hervormde kerk leven?'²⁸

Schuldbelijdenis en vergeving

Om weer toegelaten te worden tot de *maaktijd des Heeren* was schuldbelijdenis noodzakelijk, al dan niet in het openbaar. Een zekere Wijland weigert en blijft dan ook afgehouden. Pas wanneer hij 'in liefde en vrede neder gevlijt' is, mag hij weer deelnemen.²⁹ Het geval van de eerder genoemde Jacobina Grevensteyns werpt enig licht op het verloop van zo'n openbare schuldbelijdenis. Nadat de magistraat de weduwe toestemming heeft gegeven om opnieuw te trouwen, noteert predikant Hollebeek in de notulen: 'De edele kerckenraet ... mede bemerckende het opregte leetwesen, dat se over deese hare misval heeft en bijzonderlick syende de swackse en groote onrusts harer consientie, oordeelt dat (na dat se voor de kerckenraet sal hebben gedaen openbare schultbekenisse en getoont haer leetweesen, biddende God en de gemeynte om vergeevynge) haer proclamatyen sullen werden gedaen, en daerna de trouwe befestigt werden. Mits dat, met de voorstellingen van haere proclamatyen, de gemeente sal werden bekent gemaekt, soo het consent de Amersfoortse magistraat als mede haer gedane

²⁶ Ibidem, 13 okt 1632 en 25 sept 1635. ²⁷ Ibidem, 10 okt 1636. ²⁸ Van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen*, 204.

²⁹ AHG, inv. nr. 1, 22 dec. 1633, 6 jan. en 9 dec. 1634.

schultbekenisse aen den edelen kerckenraet. Welcke resolutye des edelen kerckenraet haer is voorgeleesen en na datse van de praeside Ottonie [ds Otto Zaunschlifer] haer scherpelick is gecensureert en bestraft, soo heeft se haer gerne dit alle onderworpen, ende heeft met seer bittre tranen, God en de gemeynte gebedden om vergevynghe met beloffte, van, met Gods hulpe, christelijck en soo als een lidmaet der gemeynte behoort te sijn gedragen'.³⁰

In de loop van de jaren worden het belang van de schuldbekenenis en de meldingen over afhoudingen groter en duidelijker. Ook nemen de meldingen van persoonlijke tuchtvisitatie toe. Voor het ontvangen van de tucht blijft de persoonlijke verschijning soms onnodig. De gemeente groeit, maar de kerkenraad niet; dus wordt het moeilijker om alle gemeentelieden te visiteren en indien nodig te tuchtigen. De jarenlang terugkomende zaken in de jaren dertig zijn na 1646 niet meer te vinden. Bij de tuchtuitoefening wordt alleen kort vermeld wie het betreft, waarom hij/zij bestraft wordt of wanneer deelname aan de Maaltijd weer wordt toegestaan. Zelfs verdwijnen de namen van de getuchtigden. Van een specifiek geval worden ze zo tot een algemeen voorbeeld voor de gemeente gemaakt.

Contacten met het stadsbestuur: de tweede viool

Ongeveer eenderde van de kerkenraadsakten wordt besteed aan de situatie buiten de kerkmuren. In Amersfoort is de gereformeerde kerk officieel de enige religie, maar onofficieel één van de vele. De lidmaten komen dus veel andersgelovigen tegen. De magistraat probeert al die contacten in goede banen te leiden. Confrontaties tussen politiek en religie komen daarbij geregeld voor. Kan en wil men de gereformeerden steeds hun zin geven? Hierboven bleek dat de meeste ouderlingen tevens stadsbestuurder zijn; men zou dus verwachten dat ook binnen de kerkenraad remmende krachten werken.

Kerkgebouwen

In veel zaken is de kerkenraad baas in eigen huis. Een voorbeeld: verschillende doopouders en huwelijksparen zijn over de kinderen en/of hun speelgoed gevallen. Daarom krijgt de koster in 1647 de opdracht om dit te voorkomen. Twee jaar later worden deze maatregelen verder aangescherpt en uitgebreid tot de volwassenen. Als gemeentelieden flauwvallen van de hitte besluit de raad de diensten op zondagmiddag te verplaatsen van de kleine naar de grote kerk.

Maar voor belangrijker zaken zijn de gelovigen sterk afhankelijk van de magistraat. Deze heeft de zeggenschap over de kerkgebouwen en de predikanten en organisten zijn in dienst van de stad. Zo moet met de magistraat overlegd worden over de benoeming van een nieuwe voorzanger. In deze zaak besluit de magistraat als enige eis te stellen dat de opvolger bekwaam in zijn taken is. Verder klaagt de kerkenraad bij de burgemeesters over de gewoonte van kerkgangers om onder het orgel te zitten en over de rituelen bij begrafenissen. Ook het stoppen van het orgelspel rondom de diensten en het onderhoud van het orgel moeten via de magistraat geregeld worden. De kerkenraad kan onsympathieke besluiten van de magistraat niet tegenhouden, zoals de toestemming aan ene Tobias om tabak te drogen in de gewelven van de Sint-Joriskerk! Amersfoort is immers het centrum van de economisch zeer belangrijke tabaksteelt in Oost-Utrecht.

Voor het onderhoud aan de kerken en het beheer van de bijbehorende inkomsten en uitgaven benoemt het stadsbestuur kerkmeesters. In 1634 worden die van de Lieve-Vrouwekapel vervangen door een college van regenten; de Sint-Joriskerk volgt twee jaar later. In beide colleges zitten naast gereformeerde kerkenraadsleden ook andersgelovigen. Zo gaat dat in een tolerante stad.

³⁰ Ibidem, 5 sept. 1634.

Gerrit van Stellingwerff, *De regenten van de Sint-Joriskerk*, 1657 Afgebeeld zijn vlnr: Nicasius Bor, Jacques l'Hermite, Johan Poth, Wolter de Wijs, Gijsbert van Hoorn (secretaris van het gerecht), jhr Bartholomeus van Panhuys (schout), dr Hendrik Schut (rector Latijnse school),

Rijk Rutgersz van Oort (in plaats van rentmeester Rijk van Oldenbarnevelt wiens familie nog in ongenade was; beiden waren ook diaken), Joost Bijls, Gijsbert van Ruitenbeek (ouderling-kerkvoogd). Het doek hangt in de Sint-Joriskerk (foto Gerard Raven).

Onderwijs

Voor de kerk is het onderwijs erg belangrijk. Het dient als basis voor het verdere geloofsleven van de kinderen. Onderwijzer(e)s(sen) leren de kinderen de Bijbel te lezen, de Heidelbergse Catechismus, het Onze Vader en de Geloofsbelijdenis op te zeggen. In Amersfoort is er lange tijd enige reden tot zorg: drie van de zeven schoolmeesters ondertekenen de hun voorgelegde akte over de leerstellingen van de Synode van Dordt niet, overigens zonder enige sanctie.³¹

De twee *scholarchen* (opzieners van de Latijnse school) zijn gereformeerde predikanten. De katholieke rector Gesselius/Van Gessel is al in 1619 ontslagen. Pas op 12 november 1627 wordt zijn opvolger benoemd: Theodorus Schut. Hij ondertekent de akten in 1630.

Daarna neemt de kerkenraad zich voor om zich met hernieuwde ijver te concentreren op de scholen. Die moeten meermalen bezocht worden. Daarbij moet gelet worden op de gang van zaken

tijdens de les, het gebruikte leer materiaal en de geloofsovertuigingen van de leerkracht. Indien nodig moet de magistraat verzocht worden om actie. Zo gaan op 5 februari 1631 twee ouderlingen van de gereformeerde kerk op onderzoek uit in de stad. Ze treffen de volgende scholen met hun leermeesters aan:³²

Wijk Bloemendal (rond de Bloemendalsestraat)
Dirk Hendriksz in de Muurhuizen
ondermeester Jan Dirksz
'een nette heer op de jongste' [klas?]
dogter Jan de Riddert.

Wijk Kamp (rond de Kamp; nog in de jaren 1930 heet de hervormde centrumwijk Kamp)
meester Ariaan, aan de Kamp
Willem Jansz, aan de Langestraat 'naast De Zalm'
Aaltges zwager, *matresse* [lerares] aan de Stovestraat
Ariaan, de oude meester.

³¹ Smit, 'Reformatie', 253. ³² AHG, inv.nr. 1, 5 febr. 1631.

In de Rode Toren (een voormalig verdedigingswerk bij de Rodepoort in de Langestraat-Varkensmarkt)
Aart Rutgersz bij Evert Simonsz 'op de Kortste Kant'
Herman Roelofsz in het Weeshuis (Burgerweeshuis in Mariënhof)
Servaas en zwager 'in de Weerinskind'
Jan Cornelisz.

Het is waarschijnlijk dat er nog méér scholen in de stad zijn. Er worden in deze opsomming namelijk geen leerkrachten van de Latijnse school genoemd. Bovendien zijn er ook in Amersfoort verschillende illegale bijscholen.

In 1633 krijgt de zaak van remonstrantse docent Henricus Welsingius veel aandacht. De kerkenraad beseft dat het maar om kleine verschillen in de leer gaat, maar dat die uit kunnen groeien en er dus wel actie dient te worden ondernomen. Interessant detail is dat in de classicale akten van 1619, twintig jaar eerder, ook de naam van Welsingius is gevallen. In zijn toenmalige functie als predikant van Maartensdijk weigerde hij de drie *Formulieren van Enigheid* van de gereformeerde kerk te tekenen, die sinds 1619 verplicht waren: de Dordtse Leerregels of Vijf Artikelen tegen de Remonstranten, de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de Heidelberger Catechismus. Blijkbaar heeft hij sindsdien in zijn onderhoud voorzien als leraar.

Over het algemeen zijn de zaken die bij de kerkenraad of magistraat komen minder gewichtig. De luide stem van een schoolmeester levert hem een vermaning op "door de derde hand" (door de magistraat?). Verder doet de kerkenraad een goed woordje om het contract te verlengen van meester Versteet, leraar Frans en Nederlands. De protesten van de kerkenraad worden grotendeels mondeling geuit. In 1638 vraagt men vergeefs om meer gereformeerde leraren, ook al is verwacht men eerst nog 'goed effect'. Twee jaar later dient men bij de magistraat een schriftelijke *remonstrantie* (protest) in. Hierin wordt niet alleen aandacht ge-

vraagd voor het onderwijs, maar ook weer voor *paapse* misstanden. De lauwe reactie van de magistraat is teleurstellend voor hen.

Door het ontbreken van notulen uit 1640-1646 kan alleen een beeld geschetst worden vanuit de magistratuurstukken, de classicale en provinciale verslagen. De classis blijft af en toe een oog houden op de situatie in Amersfoort, maar andere plaatsen vragen meer aandacht. Op 8 juni 1641 verzoekt zij de magistraat Geurt Janssen, 'hebbende goede attestatie als lidmaet, burger en inwoonder van Amersfoort, om bij voortvallende gelegentheit tot den schooldienst bevoordert te worden'. Het onderwijs wordt in de magistratuurstukken minimaal behandeld. Een week later stelt men een reglement voor de schoolmeesters vast. In 1648 is het echter nog nodig om onderwijskrachten op te roepen zich hieraan te houden. De Amersfoortse gemeentearchivaris Reynders concludeerde al in 1928: 'De magistraat was niettegenstaande de schijnbaar ernstig gemeente uittingen, van weinig ijver in deze zaak bezielde, misschien uit voorzichtigheid. Zij gaven beloften, confereerden met de heeren van den kerkenraad, dronken daarbij een goed glas wijn, maar veel uitwerking hadden hunne besluiten ten gevolge van de krachtelooze uitvoering niet'.³³

Op 11 december 1646 neemt de kerkenraad opnieuw besluiten inzake het onderwijs. Ten eerste wordt de visitatie van de scholen weer opgenomen. Daarnaast wil men dat de kinderen enkele vragen voor de prediking op kunnen zeggen. Als laatste wordt er besloten dat er een *catalogus* voor de kerkelijke catechisatie moet komen (het is niet helemaal duidelijk wat dat precies inhield). Ook wordt de toestemming tot schoolhouden van een aantal mensen gecontroleerd. De kerkenraad benoemt immers de onderwijzers en stelt daarbij vaak richtlijnen over het aantal kinderen en niveau van onderwijs.

³³ Reynders, *Gedenboek*, 59.

De in de jaren vóór 1646 benoemde krachten zijn meester Harman Hendriksz (leerkracht aan de Latijnse School en voorlezer der gereformeerde gemeente), Cornelis Willemsz van Werckhoven, Nathaniel de Paep, Mijndert de Wit (Frans schoolmeester) en Hendricus Christiaan. Zij zijn al wel lidmaat van de gereformeerde kerk, maar hebben nog steeds niet de Formulieren van Enigheid ondertekend.

Nathaniel de Paep blijkt ook een 'seecker boecksken' geschreven te hebben. Dit boek wekt opschudding in de kerkenraad en classis. Het is niet in overeenstemming met de leer en de controlecommissie wil een lijst van aanvullingen en verbeteringen achterin voegen. Een jaar later geeft Nathaniel te kennen weer als docent en predikant werkzaam te willen zijn. Hier wordt duidelijk dat hij een tiental jaren geleden in Maartensdijk uit het ambt van predikant is gezet vanwege zijn weigering de Formulieren te ondertekenen, net als Welsingius. Na de toestemming van de magistraat besluit de Amersfoortse kerkenraad hem achter gesloten deuren mondeling en schriftelijk te examineren. Hierbij zakt hij op het 'verhandelen van tijd en het puncttelijck volgen' van de bewijsvoering. Te licht bevonden als voorganger, mag hij nog wel de jeugd catechiseren. Daarna is De Paep enige jaren voorlezer in Grave. Dan komt in Amersfoort een verzoek binnen om informatie van de kerkenraad van Amsterdam. Mogelijk probeert De Paep opnieuw actief te worden als predikant. Het advies van Amersfoort is daarvoor echter geen aanbeveling.³⁴

In de jaren rond 1650 blijken de meeste onderwijsfuncties in handen van gereformeerden, die overigens nog steeds niet allen de Formulieren hebben getekend. De aandacht van de kerkenraad verschuift nu naar de lesstof. Om ervoor te zorgen dat het onderwijs overal gelijk is, ontwikkelt men begin 1650 een schoolorde. De orden van de kerkenraad van Utrecht, de magistraat en de synode staan model hierbij. Op 6 januari 1651 worden nog

negen artikelen toegevoegd en kan de orde kenmerkend worden ingevoerd.

Een probleem blijft de aanwezigheid van de vele geloofsovertuigingen in Amersfoort. Bij het 'reformereren' van het onderwijs klagen de docenten geregeld dat kinderen wegblijven van school. De kerkenraad gaat ermee naar de magistraat, die echter zelden tot actie overgaat. De houding van de leden van de kerkenraad is er meer en meer een van berusting. Graag zouden zij het onderwijs gereformeerder zien, maar de orde en rust in de stad willen zij niet op het spel zetten. Het is precies de houding die we al bij de magistraat aantreffen. De reformatie van het onderwijs is dan ook een zeer lang proces. De opvatting van Van Wees dat het onderwijs in Amersfoort sinds 1619 volledig calvinistisch is,³⁵ is dan ook geheel en al naast de waarheid.

Vergeefse klachten over katholieken en volksvermaak

In de periode 1630-1636 gaan de gereformeerde klachten met name over hun geringe aandeel in verschillende functies. De weesmeesters zijn met medewerking van een deel van de magistraat al sinds 1583 gereformeerd. In het Sint-Pietersgasthuis en Armen de Poth zitten echter nog steeds katholieke regenten, ook al had de eerste in 1623 besloten om alleen nog gereformeerden te benoemen. In november 1639 kunnen drie papisten nog openbare lezingen houden in het gasthuis. Bovendien zwaait de katholieke binnenvader Jacob van Schaeck er de scepter. Alleszeggend is de opmerking uit 1668 dat het enige katholieke wat nog ontbreekt de katholieke stad is waar het gasthuis in staat.³⁶

Geërgerd door deze gang van zaken, probeert de kerkenraad de magistraat aan te zetten tot

³⁴ AHG, inv.nr. 1, 18 juni 1648, 16 april 1649, 4 sept. 1651.

³⁵ Van Wees, *Burgerweeshuis*, 79. ³⁶ Smit, 'Reformatie', 254.

gedragsverandering. In 1635 wordt besloten om 'te doleren en weeringe te versoecken en allereers de leden in particulier te begroeten'.³⁷ Herhaaldelijk heeft men al verzocht om in de magistraat alleen gereformeerde lidmaten te benoemen. Daarnaast wenst men de reformatie van schoolmeesters, een verbod van praktijken als de oogluikend toegestane missen, het overleg tussen katholieke geestelijken en het 'misbruik' van Sint-Aagtenklooster (waar zoals gemeld nog steeds een non woont). Maar de magistraat vindt het niet nodig ook maar een letter aan deze zaak te wijden. In 1638 wordt er in de kerkenraad gemeld dat er sprake is van 'allerhande ongeregeltheit ... publijcke ergernisse en verwilderinge van jonckheyt en nadeel van reformatie'.

Op 23 november 1639 leidt een extra vergadering van de kerkenraad tot een remonstrantie die de volgende dag wordt ondertekend en door De Pauw en Colenberg aan de magistraat wordt overhandigd. 'De regeerders committeren mitsdese de vier outste schepenen en vier eerste raden neffens de borgemeester in der tijt, en onder te nemen de requeste bij den kerkenraed alhier onlanx gepresenteert deselve te examineren en daerop advies te formeren'. Dat is de enige reactie van de magistraat. Dat is niet naar de zin van de kerkenraad. In augustus 1640 verschijnt voor de magistraat een afgevaardigde van de classis, die namens de kerk zijn zorg komt uitspreken over hun slappe houding.

Daarna veranderden de klachten van de kerkenraad. Naast goed gereformeerd onderwijs gaat er nu aandacht naar de perikelen rondom de vastenavonden, de rumoerige markten tijdens de

kerkdiensten en het volksvermaak van *gans-trekken*, waarbij dieren wreed het leven laten. De meeste verzoeken van de kerkenraad hebben nu wél resultaat. In 1646 wordt opnieuw gesproken over publiekelijk paaps voorlezen in het Sint-Pietersgasthuis en de katholieke bestuurders aldaar en in Armen de Poth. Nog op 5 december 1650 wordt er gefoeterd op de *stoutigheden van de papen* en het toenemen van catholicisme. Het helpt allemaal niets. In 1674 zal de Poth voor het laatst een katholiek benoemen en pas in 1719 besluit het gasthuis om alleen nog gereformeerden aan te stellen ...

Uitleiding

In de periode 1630 tot 1650 is de vormgeving van de reformatie in Amerfoort nog in volle gang. De kerkenraad vaart nog geen vaste koers en wordt hier en daar bijgestuurd door zijn eigen leden en de magistraat. Die magistraat heeft daarin immers veel te zeggen, zoals bij beroepingen, gebouwen en onderwijs. De kerkenraad probeert het stadsbestuur onder druk te zetten richting orthodoxie, maar bereikt daarin niet veel. Zijn het vooral de predikanten die er steeds maar weer op aandringen? De andere ambtsdragers weten vanuit hun bestuurlijke achtergrond heel goed hoe dat op het stadhuis aan de Hof zal overkomen ...

Wel lijkt er een soort consensus te ontstaan over de vorm en de rol die de gereformeerde kerk dient te spelen. Zondaars worden ter verantwoording geroepen, soms meermalen. Sancties worden toegepast, maar relatief mild. Tot een definitieve verwijdering uit de kerk komt het niet.

De rol van de kerk buiten haar muren is

37 AHG, inv.nr. 1, 2 jan. 1635. 38 Smit, 'Reformatie', 243; Steenbeek, inventaris, bijlage I; Van Lieburg, *Repertorium*. 39 Hierbij is gebruik gemaakt van vrijwel alle ongepubliceerde bronnen, benevens vele boeken (m.n. Halbertsma, Molhuysen 1937, Rutgers 1779, Smit 1988, 1992, 1994; Van Lieburg, *Repertorium*) uit de literatuur-

lijst. Een uitvoerige opsomming van de vindplaatsen is in dienst van de leesbaarheid achterwege gebleven. 40 HUA, Archief van de Classis Amersfoort, 19 januari 1646. 41 HUA, Archief van de Classis Amersfoort, 20 augustus 1639.

beperkt. Magistraat en kerk lijken elkaars werkterrein zoveel mogelijk te vrijwaren; er zijn dus onuitgesproken regels wie over welke onderwerpen besluit. In het onderwijs kent de kerk zich een rol toe bij het bewaren van een gereformeerde inhoud. Zij is de zedenmeester van de jeugd.

In veel plaatsen heeft de Nadere Reformatie in deze jaren al redelijke vormen aan genomen, zoals in Utrecht. Dat blijkt in Amersfoort nog niet het geval; dit is in de Nederlandse reformatiegeschiedenis dus een uitzondering. Verdere detailstudie

op dit gebied is echter vereist voor definitieve conclusies getrokken kunnen worden. Is het na 1650 anders geworden?

Specialistische stadsstudies en overkoepelende onderzoeken zijn hulpmiddelen om de geschiedenis meer en meer in haar werkelijkheid te benaderen. Geschiedkundig onderzoek blijft een benadering, maar wel een die de moeite waard blijft om uit te voeren. Keer op keer op keer ...

BIJLAGE I

PREDIKANTEN 1630-1653

Hierbij is dankbaar gemaakt van het onderzoek van Hans Smit en Dirk Steenbeek.³⁸

1594-1632

Arnoldus Oortcampius

1628/9-1633

Antonius van Haringhoek

1630-1646

Otto Zaunshlifer

1632-1636

Jacobus Hollebeek

1633-1644

Johannes Karskis

1636-1653

Godefridus de Pauw

1645-1650

Casparus de Carpentier

1646-1651

Warnerus van Enschede

1650-1651

Johannes Valkius

1651-1677

Arnoldus Crinius/Grijn

1652-1658

Jacobus Bergmannus/Bergman

ACHTERGRONDEN³⁹

BERGMAN(NUS), JACOBUS (1652-1658)

Werkzaamheden: Schalkwijk (1632-1636),

Veenendaal (1636-1652), Amersfoort.

Gehuwd met: Aeltge Vreemt. Lidmaten te

Amersfoort 17 april 1652. Hun zoon

Egbertus (Amersfoort 1655-School? 1688)

werd ook predikant en staat vermeld in Van Lieburg. Jacobus zelf niet.

CARPENTIER, CASPARUS

(1645-1650)

geb. Dordrecht 9 oktober 1615, ovl. Amsterdam 12 mei 1667

Zoon van: Roeland Carpentier en Maria Hellinx. De familie woonde pas sinds 1601 in Dordrecht. Voor die tijd zwierven ze door Europa. Moeder kwam uit Sandwich in Engeland; ze trouwden in Luik en woonden te Aken, Middelburg en uiteindelijk Dordrecht. Vader Roeland verdiende zijn geld als ijzerkoopman en ging falliet toen hij betrapt werd op het verkopen van verguld zilverdraad. Hij wordt beschreven als een geleerd man, met name in de wiskunde. Opleiding: theologie te Leiden.

Werkzaamheden: predikant te Sliedrecht (1636-1645), Amersfoort (1645-1650), Amsterdam 1650-1667).

Publicaties: geschreven vers in Dansfeest der dochteren te Silo door Petrus Wassenburgh, 1641, Meditatie over de Hemelvaart Eliae bij den dood van Petrus Wassenburgh.

Is in de Westerkerk begraven. Stond als geleerde en theoloog hoog aangeschreven. Gehuwd met: Hester Wassenburgh Petrusdochter, dochter van Amersfoortse predikant Petrus Wassenburgh. Elf kinderen, waarvan Johannes (gehuwd met dichteres Elisabeth van den Heuvel) en Roeland predikant werden. Roeland werd dit op het schip de Engel van Michiel Adriaanszoon de Ruyter.

CRINIUS, ARNOLDUS (1651-1677)

Geb. Zutphen, ovl. Amersfoort? okt. 1677

Opleiding: student te Franeker 7 aug. 1632

(Arnoldus Crijn, uit Zutphen).

Werkzaamheden: predikant te Angerlo 1637, Ede 1639, Nijkerk, 1645, Amersfoort (1651-1677).

Gehuwd met: Geertruyt van Ginckel. Hun zoon Theodorus (Amersfoort 1653-Hagestein? 1720) werd ook predikant.

ENSCHEDÉ, WERNERUS VAN (1646-1651)

Geb. Utrecht, ovl. Alkmaar? 1664

Werkzaamheden: predikant te Lopikerkapel (1638-1646), Amersfoort, Alkmaar (1651-1664). Zijn vrouw was diakones.

HARINGHOEK, ANTONIUS VAN (1628-1633)

Geb. Amsterdam ca 1597, ovl. Amsterdam? 25 feb. 1636.

Opleiding: student Leiden 28 okt. 1621. Werkzaamheden: predikant te De Rijp 1622, Amersfoort (okt. 1628-1633) en Amsterdam (1633-1636).

Gehuwd met: Maria Valkeniers.

HOLLEBEEK, JACOBUS (1632-1636)

Geb. Leiden ca 1592, ovl. Amsterdam? 30 nov. 1650.

Werkzaamheden: predikant te Schermerhorn (1623-1632), Amersfoort (1632-1636), Amsterdam (1636-1650) Gehuwd met: Suzanna Huelen.

KARSKIS, JOANNES (1633-1644)

Werkzaamheden: predikant te Kockengen (1629-1633), Amersfoort. Overlijdt in actieve dienst op 5 maart 1644.

In 1633 kwam het gezin samen met een dienstmaagd, genaamd Elisabeth Boudewijns, naar Amersfoort. Gehuwd met: Maria van den Bogaert.

OORTCAMPIUS (VAN OORTCAMP), ARNOLDUS (1594-1632)
Geb. Culemborg ca 1563, ovl. Amersfoort? 1632.
Opleiding: student Leiden 1 juni 1592 (Arnoldus Aemilii, zonder achternaam).
Werkzaamheden: huisleraar van Floris van Pallandt, heer van Culemborg (1592-1594), predikant te Amersfoort (1594-1632).
Aandeelhouder van de Verenigde Oostindische Compagnie bij de oprichting in 1602.

Op 30 jan. 1597 gehuwd met Grietgen, dochter van Evert Ram uit Amersfoort.

PAUW, GODEFRIDUS DE (1636-1653)

Geb. Utrecht, ovl. Amersfoort? 1653.
Opleiding: als alumnus van Baarn theologie te Leiden.
In ambt van predikant bevestigd door schoonvader Oortcampius. Na diens emeritaat hebben Godefridus en Wijmtjen hem in hun huis te Bunschoten opgenomen. Helaas overleed hij al een half jaar later.
Werkzaamheden: predikant te Baarn en Eembrugge 1620, Bunschoten (1621-1636), Amersfoort (1636-1653).
In Amersfoort liet de Pauw zich met zijn vrouw in schrijven op 15 oktober 1636 en ging wonen in de Muurhuizen, wijk Kamp. Tegenover hem woonde de familie Willems, passanten uit Amsterdam, en schuin tegenover hem Geurt Bos, die van 7 juli 1633 tot 30 mei 1635 als ouderling deel uitmaakte van de kerkenraad.
Gehuwd (6 november 1621) met: Wijmtjen van Oortcamp, dochter van Amersfoortse predikant Oortcamp(ius).

VALKIUS, JOHANNES (1650-1651)
geb. Langerak (over Lek) 1606, ovl. Gouda? 1673.
Werkzaamheden: predikant te Kockengen 1633, Oudewater (1648-1650), Amersfoort, Gouda (1651-1673). Zijn vader was ds Petrus Valkius (eerst beroepen 1600, emeritaat 1638).

ZAUNSCHLIFER, OTTO (1630- APRIL 1646)

Geb. Braunfels (Solms) 1594, ovl. Groningen 3 oktober 1678
Opleiding: pedagogium te Marburg en Herbronn, hogeschool Herborn, academie Heidelberg, stipendium Solmense.
Mogelijk enige maanden aan universiteit te Leiden gestudeerd.
Werkterreinen: subregent van Collegium Casimirianum te Heidelberg (sept. 1617-jan. 1620), diakonaat van Hollandse kerk te Frankenthal (jan. 1620-1630), predikant te Amersfoort, in 1635 legerpredikant, predikant te Groningen (1646-1678). Hij werd naar Groningen beroepen vanwege zijn 'leeftijd, geleerdheid en ware remonstrantse religie'.⁴⁰
Publicaties: liber amoricum met veel namen van voorname Duitse mannen, *Afscheyd-predikatie gedaen tot Amersfoort op Paesch-maendagh den 30 Meert 1646*. Een vertaling van tractaat van P. du Moulin, *Anatomie des misse*, volgens de classicale akten 'een stichtelijk tractaat'.⁴¹
Er zijn verschillende schrijfwijzen van zijn naam: Zaunschlifer, Zaunslipfer, Zaunschliefer en Zaunsliffer, Regulus, Solmensis of Braunfelsius. Hij hield zelf de eerste schrijfwijze aan, maar ondertekende zijn brieven ook wel met Otto Regulus, Solmensis of Braunfelsius. De laatste twee namen verwijzen naar zijn afkomst: omstreeks 1594 is hij geboren te Braunfels in het graafschap Solms (huidige Duitsland). Zijn vader was grafelijk raad en secretaris. Gehuwd met: Johanna Keuchen/Keughen, dochter van een ex-kanselarijdirecteur te Hanau, op 10 oktober 1623.
Kinderen: Otto Zaunschlifer de jongere (1628), ds Johannes Albertus (Amersfoort 1634-Oostzaan? 1678) en Fredericus (1638). Petekind: Otto Philipp Zaunschlifer.

BIJLAGE II

OUDERLINGEN 1630-1653

De functies van raad, secretaris, kameraar, schepen, burgemeester en weesmeester behoorden tot het stadsbestuur.

- Arisz, Ot (04-07-1650 tot xx-06-1652)
Bemmel, Gosen Jansz van (1647 tot ?, 18-06-1651 tot ?). Mag in 1648 in ambt blijven door overlijden van Gerrit Martensz. Koekenbakker en kramer.
Diaken 07-06-1633 tot 30-05-1635. Weesmeester 1640-1642; raad 1643-1644, 1656-1660; overleden 18-04-1660.
Bladel, Otto van (07-06-1632 tot 05-06-1634), immigrant uit 's-Hertogenbosch; lakenkoper. Raad 1619-1624; 1626-1629; schepen 1625, 1629-1634; weesmeester 1635-1642.
Both, Hendrik (13-06-1639 tot ?, 14-06-1648-? en xx-06-1652 tot ?), belijdenis 1630; kapitein van de burgerwacht; raad 1618, 1630-1634, 1638-1640, 1651; kameraar 1627, 1629-1632, weesmeester 1635, 1637; schepen 1641-1642, 1645, 1653-1654, 1657-1659, 1662-1666; burgemeester 1644, 1655-1656, 1660-1661; regent van het Burgerweeshuis 1648; overleden 1666.
Camp, Dirk (06-06-1631 tot 07-06-1633, 30-05-1635 tot ?), 06-02-1634 in kerkenraad ontboden bij onderzoeken naar Naeranus en Oortcampius; 1637 komt hij niet naar de kerkenraad (zie tekst); raad 1619-1625; 1627-1632. Goudsmid.
Chaudron, mr Carel (1620-1621, 1623-1624, 1627-1628, 06-06-1631 tot 07-06-1633). Slotenmaker. Immigrant uit Sint-Winoksbergen. Verkreeg op 10 november 1591 het burgerschap. Hij wordt via het ambt van diaken (1613-1615) en ouderling uiteindelijk benoemd tot ziekentrooster (31 maart 1634). 06-02-1634 in kerkenraad ontboden bij onderzoeken naar Naeranus en Oortcampius. Ondertrouwde Amersfoort 27 juli 1589 met een meisje uit Eekloo. Colenberg, Hendrik (van) (06-06-1631 tot 07-06-1632, 05-06-1634 tot ?, 31-05-1638 tot ?, 04-07-1650 tot 06-1652), schepen

- 1627; weesmeester 1628-1633, 1643-1647, 1652-1656.
- Coetenberg, Steven (06-06-1631 tot 07-06-1632, 07-06-1637 tot na 1639), al in 1621 lid van de gereformeerde gemeente. Woonachtig in de wijk Breul. Vanaf 1640 met een dienstmaagd afkomstig uit Gorinchem. Raad 1603-1604, 1607-1608, 1610-1613, 1617, 1641; kameraar 1609; schepen 1614-1616, 1618-1621, 1626-1630, 1634-1640, 1642-1648; burgemeester 1622-1625, 1631-1633.
- Dalen, Jan van (06-06-1631 tot 07-06-1633).
- Duverden (van Voord), Willem van (07-06-1637 tot ?, 23-06-1649 tot ?). Geboren rond 1587. Deken van het kapittel van Sint Joris. 05-06-1634 tot ? diaken. Ging in 1623 soms ter kerke. Belijdenis gedaan op Kerstavond 1625. Raad 1618, 1626-1637, 1654-1657, 1659-1661, 1664-1666; schepen 1638-1653, 1658, 1662, 1663. Overleden 1666.
- Evertsz, Hendrik (06-06-1631 tot 07-06-1632, 05-06-1634 tot ?). Schoenmaker, handelaar in huiden en ijzer. Schepen 1619-1625, 1629; weesmeester 1626; raad 1627-1628, 1636-1638. Gehuwd met Fijtje Everts.
- Evertsz, Rutger (ook genoemd Van Drakenburg) (07-06-1633 tot 30-05-1635, 23-06-1649 tot ?). Lakenkoper. Afkomstig uit Doesburg. Weesmeester 1629-1634; schepen 1635-1637, 1639-1640, 1643-1644, 1657-1662, 1665-1673; raad 1641-1642, 1645, 1654-1656; kameraar 1652-1655; burgemeester 1663, 1664.
- Evertsz, Rijck (31-05-1638 tot ?, 14-06-1648 tot 04-07-1650, 06-1652 tot ?), diaken 06-06-1631 tot 1633, 30-05-1635 tot ?.
- Hendriksz, Gerrit (07-06-1633 tot 30-05-1635), raad 1629-1639. Vettewarier en wolkoper.
- Karreman/Carman, Johan (13-06-1639 tot ?, 25-06-1647 tot ?). Vermoedelijk afkomstig uit Gladbach. Verkreëg in 1612 het burgerschap. Raad 1626, 1629, 1639-1641, 1643-1651; schepen 1627-1629, 1642, 1652-1653; kameraar 1634-1636. Gehuwd met Lijsbeth Loogen in 1612. Zij doet pas op 28 september 1639 belijdenis, hetzelfde jaar waarin haar man zitting neemt in de kerkenraad. Mogelijk is Lijsbeth familie van Antonis en Cornelis Loogen, ook gedurende enige tijd lidmaten van de kerkenraad. Woonachtig tegenover tegenover Hendrik Evertsz en Fijtje Everts.
- Martensen, Gerrit (25-06-1647 tot zijn overlijden voor juni 1648)
- Mom, Johan (30-05-1635, 13-06-1639 tot ?, 06-1652 tot ?), raad 1621, 1623-1625, 1627-1628, 1638-1644, 1658, 1663-1664; weesmeester 1629, 1653-1658; secretaris 1629-1634, 1636, 1659-1662; kameraar 1637; overleden 1664. Ossenweider.
- Oldenbarnevelt, Rijck Aartsz van (18-06-1651 tot ?), diaken 07-06-1632 tot 05-06-1634 en 31-05-1638 tot ?; raad 1630-1635 en 1649-1668; weesmeester 1638; secretaris 1669-1674; overleden 26-06-1674. Brouwer. Zijn zuster Stijntje was diakones.
- Ouderff, mr Hendrik van (14-06-1648 tot ?), kameraar 1643-1647; schepen 1648-1653, 1656; burgemeester 1654-1655, stadssecretaris 1657-1658.
- Palma, Jan (23-06-1649 tot ?), diaken 05-06-1634 tot ?, 31-05-1638 tot ?.
- Reyersz, Steven (later genaamd Verhoef) (18-06-1651 tot ?). Raad 1676.
- Ridder, Johan de (07-06-1633 tot 30-05-1635, 07-06-1637 tot ?). Eerder al diaken geweest (vóór 1631 tot 07-06-1632). Raad 1626-1627; schepen 1629-1632; 1640-1644. Pander van de Staten van Utrecht.
- Schayk, Willem van (07-06-1632 tot 05-06-1634, 25 juni 1647 tot ?, 18-06-1651 tot ?), raad 1621-1624; schepen 1625-1629, 1640-1647; weesmeester 1639, 1648-1650. Bombazijnwerker.
- Surckesteyn, Cornelis van (07-06-1632 tot 05-06-1634), schepen 1607, 1611-1617, 1619-1621, 1624, 1625, raad 1608.
- Thiens/Tins, Gerard (30-05-1635 tot ?, 04-07-1650 tot 06-1652), raad 1629-1635, 1654-1655; schepen 1636-1642, 1649-1653, 1656-1658, 1661-1662; burgemeester 1643-1644, 1659-1660; weesmeester 1645-1648, 1656-1658. Kopergieter en koopman. Afkomstig uit Dordrecht. Overleden 1662.
- Verhoef zie Reyersz
- Woltzogen, jonker Hans Berendsz (05-06-1634 tot ?, 31-05-1638 tot zijn vertrek juni 1639), schepen 1637-1638. Vluchteling uit Oostenrijk.

BIJLAGE III

DIAKENEN 1630-1653

De ambtstermijnen van de diakenen beslaan meestal twee jaar.

- Aartsz zie Oldenbarnevelt
- Aer(n)tsz, Jan (30-05-1635 tot ?, 13-06-1639 tot ?), tingieter.
- Arisz, Otto (07-06-1632 tot 05-06-1634)
- Bemmel, Gosen Jansz van (07-06-1633 tot 30-05-1635), zie verder bij ouderlingen.
- Booy, Dirk Hendrik (23-06-1649 tot ?)
- Bos, Geurt (07-06-1633 tot 30-05-1635, 07-06-1637 tot ?, 18-06-1651 tot ?). Zijn vrouw was diakones.
- Cortregt, Dirk van (06-1652 tot ?). Notaris.
- Duverden, Willem van (05-06-1634 tot ?), zie verder bij Ouderlingen.
- Ede, Hendrik Teunisz van (25-06-1647 tot ?, 18-06-1651 tot ?). Raad 1662-1665. Brouwer in Het Klaverblad.
- Essen (Esch), Daniel van (06-1652 tot ?). raad en schepen tussen 1658 en 1691.
- Evertsz, Rijck (06-06-1631 tot 1633, 30-05-1635 tot ?), zie verder bij ouderlingen.
- Gemen, Klaas Hendriksz (04-07-1650 tot ?), raad 1657-1659, 1662, schepen 1664-1668.
- Harmansz, Gijsbert (30-05-1635 tot zijn dood voor 7-6-1637)
- Hecke, Johan van (06-06-1631 tot 07-04-1633)
- Hendriksz, Cornelis (25-06-1647 tot ?, 06-1652 tot ?)
- Hendriksz, Heiman (al voor 1631 tot 07-06-1632)
- Hendriksz, Willem (al voor 1631 tot 07-06-1632)
- Hendriksz zie Van Gemen
- Jansz zie Van Bemmel
- Langelaer, Willem van (14-06-1648 tot ?), raad 1646-1651, uit Amersfoort vertrokken 1651.
- Lienden (Lielær), Gijsbert van (04-07-1650 tot ?), weesmeester 1657-1664; raad 1659-1666, 1668-1669; kameraar 1661-1662; schepen 1667; overleden 1667.

Loochsz, Aart (23-06-1649 tot ?).
 Loogen, Antonis (07-06-1632 tot 05-06-1634)
 Loogen, Cornelis (31-05-1638 tot ?)
 Maartensz, Gerrit (07-06-1633 tot 30-05-1635, 07-06-1637 tot 31-05-1638)
 Meulen, Gerrit van der (14-06-1648 tot ?)
 Oldenbarnevelt, Rijk Aartsz van (07-06-1632 tot 05-06-1634, 31-05-1638 tot ?), zie verder bij ouderlingen.
 Oort, Rijk Rutgersz van (23-06-1649 tot ?). Raad en schepen tussen 1656 en 1677. Brouwer.
 Otten, Jan (13-06-1639 tot ?, 25-06-1647 tot ?)
 Palma, Jan (05-06-1634 tot ?, 31-05-1638 tot ?), zie verder bij ouderlingen.
 Ridder, Johan de (al voor 1631 tot 07-06-1632). Zie verder Ouderlingen.
 Rutgersz, Rijk zie Van Oort
 Rijksz, Jan (06-06-1631 tot 1633). Gehuwd met Grietgen Jans. In 1636 blijkt er tussen de beide echtelieden enkele geschillen te zijn gerezen (zie tekst). Bemiddeling van de kerkenraad vindt plaats. De zaak escaleert en zelfs de classis en magistraat raken betrokken. De afloop is onbekend.
 Teunisz zie Van Ede
 Tulling, Gijsbertus (13-06-1639 tot ?), raad 1640. Zijn weduwe werd later diakones.
 Vasteric, Peter (07-06-1637 tot ?, 04-07-1650 tot ?). Raad en schepen tussen 1674 en 1689. Lakenverver.
 Verhoef, Antoni (14-06-1648 tot ?)

BIJLAGE IV**DIAKONESSEN 1630-1653**

Diakonessen waren geen ambtsdragers, wel kerkelijke medewerkers. Hun termijn van dienst bedroeg meestal een jaar.

Aarts zie Van Oldenbarnevelt
 Bogaert, Maria van den (08-04-1634 tot ?). Vrouw van ds Karskisk.
 Bosch, vrouw van Geurt (04-07-1650 tot ?). Haar man was diaken.
 Both, juffrouw NN (06-1652 tot ?).
 Bronckhorst, Geertjen van (tot 1633).
 Enschede, vrouw van ds Wernerus (18-06-1651 tot 05-10-1651)
 Evertsz, vrouw van Rijk (23-06-1649 tot ?)
 Hamelsbergen, weduwe van (schout van Bunschoten)(04-07-1650 tot ?).
 Hendriks, Fuyske (14-06-1648 tot ?). Vrouw van Rutger Evertsz.
 Huelen Suzanna (1633 tot ?). Vrouw van ds Hollebeek.
 Jans, Aaltjen (14-06-1648 tot ?, 06-1652). Vrouw van Gijsbert van Lienden.
 Karremans, Lijsgen (25-06-1647 tot ?). Vrouw van ex-ouderling Karreman.
 Loomans, Catharina (25-06-1647 tot ? en 18-06-1651 tot ?)
 Mom, vrouw van Jan (tot 08-04-1634). Ontslagen vanwege haar ouderdom.
 Oldenbarnevelt, Stijntje Aarts van (14-06-1648 tot ? en 06-1652 tot ?). Weduwe van Antonis van Ruytenbeek. Zuster van Rijk Aartsz van Oldenbarnevelt.
 Pauw, vrouw van ds De (18-06-1651 tot ?)
 Ruytenbeek, weduwe zie Van Oldenbarnevelt
 Thiens, vrouw van burgemeester (04-07-1650 tot ?).
 Tullingh, weduwe van diaken Gijsbertus (23-06-1649 tot ?).
 Valkius, vrouw van (05-10-1651 tot ?)
 Volwens, Jannetje (23-06-1649 tot ?). Weduwe van Jan Pot.
 Vos, weduwe van Adriaan (04-07-1650 tot ?)
 Vossen, Gerritje (25-06-1647 tot ?)

ONGEPUBLICEEERDE BRONNEN

Archief Eemland
 Stadsarchief (1259) 1300-1810, invnrs 23, 24, 25, 2016, 2017, 2018, 2033, 2059, 2063, 2064, 2075

Archieven van de hervormde Gemeente te Amersfoort, (1553) 1579-1951

(1977):

- Archief van de Kerkeraad, 1630-1977, invnrs 1, 61, 73
- Archief van het college van Diakenen, 1610-[ca. 1965], invnr 334
- Archief van de kerkmeesters, sinds 1636 het college van regenten ... 1533-1959, invnr 563
- Doopboeken, trouwboeken en boeken van de overledenen te Amersfoort in de periode 1600-1700

Het Utrechts Archief

Archieven van de provinciale kerkvergadering van Utrecht 1590-1976 ..., inv.nr. 1

LITERATUUR

- Adelberg, S. van e.a., *De Amersfoortse kerken, kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850* (Amersfoort 1984)
- Bemmel, A. van, *Beschrijving der stad Amersfoort* (2 dln, Utrecht 1760, herdr. Zaltbommel 1969)
- Deursen, A.Th. van, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker 1998³)
- Domselaar, N., *Van Gasthuisbed tot serviceflat. 6 eeuwen bejaardenzorg in het gecombineerd St. Pieters- en Blokland Gasthuis te Amersfoort* (Amersfoort 1986)
- Emmens, K., *De Sint-Joriskerk te Amersfoort. Van hofkapel tot kapittelkerk* (Amersfoort 1998)
- Frijhoff, J.J. e.a. (red.), *Nederlandse cultuur in Europese context. 1650 Bevochten eendracht* (Den Haag 2000²)
- Gameren, E. van, 'Amersfoort in 1629 in elf dagen geus, paeps, weder geus', *Flehite* 12 (1980) 4-7
- Halbertsma, H., *Zeven eeuwen Amersfoort* [Amersfoort 1959]
- Hoorn, W.J. van, 'Een 17^e eeuwse fundatie tot ondersteuning van rooms-katholieke armen', in: J.A. Brongers e.a. (red.), *Amersfoortse opstellen. Historie, archeologie, monumentenzorg* (Amersfoort 1989) 78-88

- Hormann, H.Th., *Gezagsdragers Amersfoort 1405-1795* [Woudenberg 1998]
- Kalveen, C.A. van, 'Kloosters en kapellen en de Moderne Devotie', in: C.A. van Kalveen, *Van Moderne Devotie tot Reformatie. Vier studies* (Amersfoort 1988) 25-40
- Kalveen, C.A. van, 'Een vast gelove ende Christus vrede sij met ons ende allen onsen vianden mede. De definitieve vestiging van de Reformatie te Amersfoort, 1579-1581', in: C.A. van Kalveen, *Van Moderne Devotie tot Reformatie. Vier studies* (Amersfoort 1988) 41-66
- Kuiper, H., 'Van schuilkerk tot herstel van de hiërarchie', in: S. van Adelberg e.a., *De Amersfoortse kerken, kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850* (Amersfoort 1984) 66-79
- Lenselink, W.H. en A. Rot, *Professie doende van de remonstrantse religie. 375 Jaar remonstranten in Amersfoort* (Amersfoort 1994)
- Lieburg, F.A. van, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta* (Rotterdam 1989)
- Lieburg, F.A. van, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Zoetermeer 1996)
- Lieburg, F.A. van, *Repertorium van Nederlandse hervormde predikanten. 2 dln.* (Dordrecht 1996)
- Medema, A., 'De protestantse kerken na de reformatie', in: S. van Adelberg e.a., *De Amersfoortse kerken, kloosters, kapellen en synagoge en hun geschiedenis tot omstreeks 1850* (Amersfoort 1984) 57-105
- Molhuysen, P.C. en F.K.H. Kossmann (red.), *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek* (1937), dl. II, k. 299, dl. III, k. 1508 (biografieën van Carpentier/Wassenberg en Zauschlifer)
- Reitsma, J. en S.D. van Veen, *Acta der provinciale en particuliere synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572-1620*, deel VI: Friesland 1581-1620, Utrecht 1586-1620 (Groningen 1897)
- Reynders, H.J. (red.), *Gedenkboek van het stedelijk gymnasium te Amersfoort 1375-1926, bevattende de geschiedenis der latijnsche school* ([Amersfoort] 1928)
- Rutgers, A., *Het tweede eeuwigtyde van Amersfoorts Hervorming plechting gevierd in eene leerrrede over Deuter. VI:20-25, uitgesproken in de groote of S. Joris Kerk den 28. van Lentemaand 1779*, (Utrecht 1779)
- Smit, J.G., 'Praktesijns aan het werk. Verwikkelingen tussen ds Visvliet, de kerkeraad en de magistraat van Amersfoort in de jaren 1678-1682', in: J.A. Brongers e.a. (red.), *Amersfoortse opstellen. Historie, archeologie, monumentenzorg* (Amersfoort 1989) 100-128
- Smit, J.G., 'De reformatie van Amersfoort (1579-1625)', in: H. ten Boom (red.), *Utrechters Entre-deux. Stad en Sticht in de eeuw van de Reformatie 1570-1620* (Delft 1992) 231-262
- Smit, J.G., 'Amersfoort en de remonstrantse gemeente. Een overzicht van de betrekkingen tussen de stad en de remonstranten van 1619 tot het begin van de twintigste eeuw', in: W.H. Lenselink en A. Rot (red.), *Professie doende van de remonstrantse religie. 375 Jaar remonstranten in Amersfoort* (Amersfoort 1994) 11-39
- Wees, P.J.J.M. van, *Het Burgerweeshuis van Amersfoort* (Amersfoort 2002)
- M. Zandbergen, *Inventaris 52-1 van de archieven van de provinciale kerkvergadering van Utrecht 1570-1976 en van het archief van het provinciaal kollege van toezicht op het beheer van kerkelijke goederen en fondsen van de hervormde gemeenten in de provincie Utrecht, 1823-1935* (Het Utrechts Archief, Utrecht 1985)